

Генадзь Семянчук
(Гродна)

Усяслаў Брачыславіч, князь полацкі (шпрыхі да гістарычнага партрэта)

„В лето 6609. Преставися Всеславъ, полоцкий князь, месяца априля въ 14 день, въ 9 часъ дне, въ среду”¹. Трохі больш тысячу год таму, 14 красавіка 1101 г., кіеўскі летапісец вельмі дакладна зафіксаваў смерць незвычайнай і ўнікальнай асобы сярэднявечнай гісторыі Усходняй Еўропы полацкага князя Усяслава Брачыславіча. Яшчэ большае значэнне дадзеная постаць мае ў беларускай гісторыі. У часы Усяслава пачалі фарміравацца тэрытарыяльныя і палітычныя падставы будучай Беларусі. За ўвесь час ад смерці Яраслава Уладзіміравіча ў 1054 г. да мангольскай навалы ў 30-40-е гады XIII стст. ён быў адзіным князем, які заняў кіеўскі трон, не будучы Яраславічам.

Адразу пасля смерці Усяслава ў 1101 г., а магчыма, нават пры яго жыцці, феномен полацкага князя патрабаваў вытлумачэння ў асяроддзі тагачасных палітыкаў і інтэлектуалаў. Гісторыя Усяслава, таксама як забойства Барыса і Глеба, вельмі хутка атрымала характар хрэстаматыйнага прыклада адхілення ад прынятых нормаў у палітыцы на тэрыторыі Усходняй Еўропы ў раннім сярэднявеччы. Праўда, гісторыю полацкага князя адразу пачалі трактаваць дыяметральна супрацьлеглым чынам. Не дзіўна, што вобраз Усяслава Брачыславіча набыў дзве выразна розныя рэпутацыі і інтэрпрэтацыі.

¹ *Повесть временных лет* (далей: *ПВЛ*), Москва — Ленинград 1950, ч. 1, с. 182.

З аднаго боку, для аўтара *Аповесці аб мінулых часах* (*Повести временных лет*), які апісаў падзеі 1067-1069 гг., полацкі князь быў ува-сабленнем зняважанай набожнасці і тагачаснай маралі. Усяслаў — ахвяра, якая паверыла ў выратавальную сілу крыжа, які палавалі Яраславічы на знак замірэння, а пазней вераломна схалпілі і пасадзілі Усяслава ў Кіеве ў поруб. Знаходзячыся ў затачэнні ён шчыра звяртаўся да Божай сілы: „О кресте честный ! Поне же в тебе веровах, избави мя от рва сего”. Актам жа вызвалення полацкага князя „Богъ же показа силу крестную на показанье земле Русьстей, да не преступають честнаго креста, целовавше его; аще ли преступить кто, то и zde приметъ казнь и на придущемъ вѣце казнь вечную”².

Адначасова ў Кіеве і Ноўгарадзе распаўсюджўся зусім супрацьлеглы погляд на Усяслава Брачыславна як прадстаўніка паўпаганскіх, паўдэманічных сілаў зла. Менавіта з ім звязвалі першапрычыну ўсіх бедаў дынастыі Яраславічаў у другой палове XI ст. Адсюль правакацыйныя плёткі аб незвычайных абставінах нараджэння Усяслава: быццам бы ён з’явіўся на свет Божы „от вълховованья”, з адзнакай на галаве, пасля чаго „рекоша бо волсви матери его: „Се язвено навяжи на нь, да носить е до живота своего”, „еже носить Всеславъ и до сего дне на себе; сего ради немилостивъ есть на кровьпролитъ”³. Загадкавасць асобы Усяслава для тагачаснага насельніцтва Кіева, Ноўгарада, Чарнігава спрыяла таму, што Усяслаў зрабіўся цэнтральным персонажам народных былін і казак у вобразе Волка (ці Волхва) Усяславіча альбо Усяслава-Пярэварацця, прадстаўніка цёмных сілаў прыроды⁴.

На фармаванне негатыўнага вобразу полацкага князя Усяслава ў большай ступені паўплывалі адносіны да яго і яго дзяржавы суседзяў канкурэнтаў. Па-першае, існаванне незалежнага і даволі багатага Полацка было сталай пагрозай ідэалогіі кіевацэнтрызму, якую актыўна ўсталёўвалі на поўдні Яраславічы. Кідаецца ў вочы, што вайсковыя выправы паўднёварускіх князёў на Полацкую зямлю вылучаюцца жорсткасцю і лютасцю на фоне звычайных тагачасных вайсковых кампаній⁵. Па-другое, гісторыя Усяслава Бра-

² ПВЛ, ч. 1, с. 115.

³ ПВЛ, ч. 1, с. 104.

⁴ R. O. Jakobson, M. Szeftel, *The Vseslav epos*, [in:] R. Jakobson, *Selected Writings*, The Hague 1966, vol. 4, p. 301-368; Б. А. Рыбаков, *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*, с. 85-98; А. А. Косоруков, *Любимые идеи — легенды — факты...*, с. 124-228.

⁵ Аб гэтым чытаем у *Павучэнні* князя Уладзіміра Манамаха, непасрэднага ўдзельніка знічтажальных паходаў на беларускія землі: „А на лето (1077 г.) со отцемъ подъ Полтескъ, а на другую зиму (1077/1078 гг.) с Святополкомъ подъ Полтескъ, — ожгыше Полтескъ; онъ иде Новугороду, а я с половци на Одрьск, воюя (...) По Всеславе пожегъ землю и повоевавъ до Лукамля

чыславіча мела далёка ідучыя наступствы ва ўнутранай палітыцы Русі на яе паўднёвых тэрыторыях. Менавіта полацкі князь сваімі актыўнымі дзеяннямі парушыў раўнавагу ўлады паміж Яраславічамі.

Шматлікія аспекты, звязаныя з жыццём і дзейнасцю Усяслава Брачыславіча неаднойчы разглядаліся ў навукавай і навукова-папулярнай літаратуры⁶ (Д. Леонардаў, Л. Алексеяў, Г. Штыхаў, М. Ерамаловіч, С. Тарасаў, Э. Загарульскі, Ю. Заяц, Я. Паверскі, Г. Семянчук, І. Фраянаў і інш.). Аднак новыя методыкі аналізу і інтэрпрэтацыі вядомых гістарычных крыніц, выкарыстоўванне дадзеных сумежных навук (археалогіі, гістарычнай географіі, храналогіі, анамастыкі) дазваляюць пашырыць нашыя веды пра гэтую асобу і яго эпоху, эпоху вельмі значную ў гісторыі Беларусі. Мэта дадзенага артыкула не напісанне пагадавой хронікі жыцця і дзейнасці Усяслава (падобная мэта патрабуе асобнага манаграфічнага даследавання), а паспрабаваць вызначыць месца і ролю полацкага князя ў гісторыі Усходняй Еўропы тысячу год таму. Менавіта пры ім, у другой палове XI ст., канчаткова сфармаваліся палітычныя, тэрытарыяльныя і культурныя падставы будучай Беларусі.

Па-за „кампраметуючай” інфармацыяй аб нараджэнні Усяслава, летапісцы не падаюць нам больш ніякіх канкрэтных дадзеных

і до Логозьска. Та на Дрыўтоськ воюя (1078 г.) (...) И на ту осень (1085 г.) идохом с черниговци и с половци, с читеевичи, к Меньску: изъехахом городъ, и не оставихом у него ни челядина, ни скотины”, *ПВЛ*, ч. 1, с. 159,160.

⁶ Д. С. Леонардов, *Полоцкий князь Всеслав и его время*, [у:] *Полоцко-Витебская старина*, вып. 2, 1912, с. 121-216; вып. 3, 1916, с. 87-180; Л. В. Алексеев, *Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX-XIII вв.*, Москва 1966, с. 241-252; J. Powierski, *Kryzys rządów Bolesława Śmiałego. Polityka i jej odzwierciedlenie w literaturze średniowiecznej*, Gdańsk 1992, s. 10-18, 27, 32-33, 35-40, 45-46, 53-60; М. Ерамаловіч, *Старажытная Беларусь. Полацкі і Новагародскі перыяды*, Мінск 1990, с. 107-150; С. В. Тарасаў, *Чарадзеі сёмага веку Траяна. Усяслаў Полацкі*, Мінск 1991; Ю. А. Заяц, *Полоцкий князь Всеслав и Ярославичи в 1065-1066 гг.: от Пскова до Белгорода*, [у:] *Гістарычна-археалагічны зборнік. Сярэднявечча*, Мінск 1994, вып. 4, с. 93-105 (у назве артыкула Ю. Заяца яўная тэхнічная памылка — трэба 1065-1069 гг. — Г. С.); Э. М. Загарульскі, *Заходняя Русь IX-XIII стст.*, Мінск 1998, с. 62-72; А. А. Косоруков, *Любимые идеи — легенды — факты...*, с. 124-228; Г. Семянчук, *Княства Усяслава Брачыславіча „Чарадзея”*, [у:] *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі*, Полацк 1998, с. 281-291; Hienadz Siemianczuk, *Księstwo Wsiesława Bracysławicza „Czarodzieja”*, [w:] *Pomorze, Mazowsze, Prusy. Gdańskie studia z dziejów Średniowiecza*, nr 7, Gdańsk 2000, s. 169-180; М. Клімаў, *Полацкае княства ў IX-XI стст.*, [у:] *Гісторыя Беларусі: У 6 т., т. 1. Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст.*, Мінск 2000, с. 148-166; R. O. Jakobson, M. Szeftel, *The Vseslav epos*, vol. 4, p. 301-368; Д. С. Лихачёв, *Скоморох Всеслав и ток на Немиге*, [в:] *Древности славян и Руси*, Москва 1988, с. 138-140; Б. А. Рыбаков, *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*, с. 85-98.

пра пачатковы перыяд яго жыцця. У выніку арыгінальных разлікаў Сяргей Тарасаў прыйшоў да высновы, што полацкі князь нарадзіўся зімою 1028-1029 г.⁷ Яго бацька Брачыслаў, дзякуючы мудрай палітыцы, значна ўзмацніў сваё княства і эканамічна, і палітычна. У выніку вайсковых дзеянняў і палітычных перамоў, у 1021 г. да Полацка далучаюцца Віцебск і Усвяты, важныя пункты на волаках гандлёвага шляху „з вараг у грэкі”. Больш таго, пэўны час (1021-1026 гг.) Брачыслаў быў разам з Яраславам суправіцелем у Кіеве⁸. Будучы саюзнікам кіеўскага князя Яраслава, Брачыслаў удзельнічаў у сумесных паходах на літоўскія плямёны ў 1038 і 1040 гг., у выніку якіх за Полацкам замацоўваюцца паўночна-заходнія тэрыторыі сучаснай Беларусі, дзе паўстаюць памежныя крэпасці Дрысвяты і Браслаў. Не выключана, што полацкі князь са сваёй дружнай у якасці саюзніка ўдзельнічаў у вайсковай выправе Яраслава Уладзіміравіча супраць мазавецкага князя Мешава ў 1041 г.⁹ Менавіта дзякуючы дапамозе рускіх дружнаў, новы польскі князь Казімір Аднавіцель змог зламаць сепаратызм мазаўшанаў.

Усяслаў Брачыславіч „седе на стол” свайго бацькі ў 1044 г., маючы 15-16 гадоў¹⁰. На працягу першых 16 гадоў крыніцы не паведамляюць аб Полаччыне і дзейнасці маладога полацкага князя. Найпраўдападобней, гэта тлумачыцца тым, што дзейнасць Усяслава не выходзіла за межы Полацкай зямлі. А летапісы суседніх дзяржаў звычайна ўзгадвалі Полацк толькі тады, калі ён сваімі дзеяннямі закранаў інтарэсы Кіева, Ноўгарада альбо падпарадкаваных ім земляў. У гэтыя „нямыя” гады Усяслаў займаўся ўнутраным уладкаваннем сваёй дзяржавы. А праблемаў было шмат.

Археалагічныя даследаванні апошніх дзесяці гадоў, праведзеныя С. Тарасавым у Полацку, пераканаўча сведчаць, што менавіта пры Усяславе ў сярэдзіне XI ст. заканчваецца працэс пераносу адміністрацыйнага цэнтра Полацка з „гарадзішча Рагвалода” на Верхні замак¹¹. Тут, на Верхнім замку, Усяслаў Брачыславіч будзе велічны Сафійскі сабор (трэці ва Усходняй Еўропе пасля кіеўскага і наўга-

⁷ С. В. Тарасаў, *Чарадзей...*, с. 15-18.

⁸ В. И. Ставиский, *Полоцкие князья в системе организации власти над Русской землёй в XI веке*, [в:] *К 1125-летию Полоцка. Материалы конференции „История и археология Полоцка и Полоцкой земли”*, Полоцк 1987, с. 57-58; Ю. А. Заяц, *Полоцкие события „Саги об Эймунде”*, „Полоцкий летописец”, Полоцк 1993, № 1, с. 8, 9.

⁹ А. Б. Головкин, *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X—первой трети XIII вв.*, Киев 1988, с. 46-47.

¹⁰ *ПВД*, ч. 1, с. 104.

¹¹ С. В. Тарасов, *К вопросу о развитии топографической структуры Полоцка IX-XVII вв.*, [в:] *К 1125-летию Полоцка. История и археология Полоцка и По-*

родскага), які стаў не толькі духоўным сімвалам, але таксама цэнтрам засяроджання палітычнай і адміністрацыйнай улады Полацка і Полацкай зямлі. Час пабудовы Сафійскага сабора большасць даследчыкаў адносяць да сярэдзіны XI ст. (50-е — пачатак 60-х гг.)¹².

Усяслаў Брачыславіч актыўна займаўся ўмацаваннем знешніх межаў свайго княства і пашырэннем яго тэрыторыі. Пры ім тэрыторыя Полацкай зямлі дасягнула максімальных памераў. З сярэдзіны XI ст. магчымасці пашырэння полацкай тэрыторыі на поўнач, усход і поўдзень былі вельмі абмежаванымі. Адзіным рэгіёнам, куды паспяхова магла распаўсюдзіцца дзяржаўная ўлада князя Усяслава Брачыславіча, была тэрыторыя, населеная балцкімі і фінскімі народамі, — на захад, паўночны і паўднёвы захад ад Полаччыны. Неабходна ўлічваць, што падпарадкаванне суседніх народаў магло адбывацца толькі ў той час, калі дзяржаўныя сілы не адцягваліся на барацьбу з больш моцнымі супернікамі — Кіевам, Ноўгарадам, Чарнігавам і Смаленскам. Спакойных перыядаў для Полацкага княства ў другой палове XI ст. можна налічыць тры — з 1044 па 1065 гг., з 1071 па 1077 гг. і з 1085 па 1101 гг.

Галоўнай жыццёвай артэрыяй Полацка з'яўлялася Заходняя Дзвіна, таму ён імкнуўся авалодаць ёю ад вытокаў да вусця. Пры Брачыславе, з далучэннем у 1021 г. Віцебска і Усвят, улада Полацка распаўсюдзілася на Верхняе Падзвінне. Першацарговай задачай для Усяслава з'явілася авалоданне Ніжнім Падзвіннем, што ён паспяхова выканаў¹³. Лівы, якія жылі на Балтыйскім узбярэжжы, і суседнія з імі народы — земгалы і куршы — былі падначалены Полацкаму княству як даннікі і вайсковыя саюзнікі. Дарэчы, барацьба Полацка з земгаламі ў 1106 г. азначала спробу апошніх вызваліцца ад залежнасці¹⁴. Адносна бліжэйшых суседзяў Полацка — латгалаў і селяў, якія не ўзгадваюцца ў *Аповесці мінулых гадоў* як даннікі Полацка, а названыя (латгалы) у геаграфічным уступе да летапісу, — можна гаварыць, што іх тэрыторыі ў другой палове

лоцкой земли, Полоцк 1987, с. 59-61; С. В. Тарасов, *Историко-топографическая структура Полоцка IX-XVII вв.*, Автореф. (...) дис. кан. ист. наук., Мінск 1992, с. 12.

¹² Вал. А. Булкін, Вас. А. Булкін, *Древний Полоцк: у истоков культуры*, [в:] *Проблемы археологии*, вып. 3, Санкт-Петербург 1994, с. 167, 175; Вал. А. Булкін, *Полоцкий Софийский Собор в XI веке*, [у:] *Гістарычна-археалагічны зборнік*, Мінск 2000, № 15, с. 132-138; Л. В. Алексеев, *Домонгольская архитектура Полоцкой земли в историческом осмыслении*, „Российская археология”, 1996, № 2, с. 96-99; А. И. Комеч, *Древнерусское зодчество конца X — начала XII вв. (византийское наследие и становление самостоятельной традиции)*, Москва 1987, с. 254-260.

¹³ Г. Семянчук, *Княства Усяслава Брачыславіча...*, с. 281-291.

¹⁴ *ПВЛ*, ч. 1, с. 186; J. Powierski, *Kryzys rządów...*, s. 12.

XI ст. непасрэдна ўвайшлі ў склад Полацкага княства. Менавіта тут узнікаюць два полацкія гарады-фарпосты Герцыке і Кукенойс, пазнейшыя цэнтры ўдзельных княстваў, са змешаным славяна-латгальскім насельніцтвам¹⁵.

Актыўнасьць Усяслава ў Ніжнім Падзвінні мела яшчэ адзін вынік — Полацк і яго князь зрабіліся актыўнымі ўдзельнікамі гандлёвага і палітычнага жыцця ў Балтыйскім рэгіёне. На думку польскага гісторыка Яна Паверскага, полацкі князь Усяслаў быў адным з магчымых чыннікаў палітычнай дэстабілізацыі над Балтыкай у 60-х гадах XI ст.¹⁶ Паганскія рэакцыі ў землях абадрытаў у 1066 г. і ў Швецыі ў 1067 г. былі нейкім чынам звязаныя з вайной Усяслава з Яраславічамі ў гэты час. Не выключана, што полацкі князь адыграў натхняючую ролю ў падзеях на берагах Балтыйскага мора. Больш таго, ён лічыўся патэнцыйным саюзнікам паганскага руху ў Швецыі, а магчыма і ў абадрытаў. У яго інтарэсах было ізаляваць Яраславічаў ад скандынаўскай дапамогі, якой вельмі шырока карыстаўся іх бацька. Барацьба з паўстанцамі адцягвала сілы верагодных саюзнікаў Яраславічаў — скандынаўскіх дынастый Гаральда Гардрадэ нарвежскага, Свена Естрыдсена дацкага і нашчадкаў шведскага караля Стенкіла, а таксама марграфу Паўночнай Мархii Удона II. У любым выпадку пэўным з'яўляецца тое, што Усяслаў выкарыстаў паганскія рэакцыі над Балтыкай у сваёй вайне з Яраславічамі.

У другой палове XI ст. адбывалася далейшае ўсталяванне паўночных, усходніх і паўднёвых рубяжоў Полацкага княства. На поўначы пасля ваенных падзеяў 1065-1071 гадоў мяжа Полацкай зямлі ўсталявалася па вярхоўях ракі Вялікай і далей паміж ракою і Завалоччам. Канкрэтней яна праходзіла недзе паміж Вялікімі Лукамі і Емянцом, ішла да вярхоўяў Ловаці на поўнач ад Усвят і выходзіла да Заходняй Дзвіны ў раёне вусця р. Мяжа¹⁷.

На ўсходзе ўвага Усяслава Брачыславіча была прыцягнута да Падняпроўя, дзе было вельмі актуальным для Полацка ўмацаваць панаванне над часткай дняпроўскага шляху. Аднак рэалізацыя гэтай задачы была менш паспяховай. Кіеў не жадаў канкурэнцыі на важнай дняпроўскай камунікацыі, таму ў другой палове XI ст. бы-

¹⁵ Г. В. Штыхов, *Города Полоцкой земли (IX-XII вв.)*, Минск 1978, с. 61-64; В. А. Булкин, *Герцыке и Кукенойс (к постановке проблемы)*, [в:] *Генезис и развитие феодализма в России*, Ленинград 1988, вып. 11, с. 124-139; Fr. Balodis, *Jersika in tai 1939 gada irdaritie iyrakumi*, Riga 1940.

¹⁶ J. Powierski, *Kryzys rządów...*, s. 28-35.

¹⁷ Г. Семянчук, *Княства Усяслава Брачыславіча...*, с. 287; А. Н. Насонов, „Русская земля” и образование территории древнерусского государства (историко-географическое исследование), Москва 1951, с. 156.

ло зроблена шмат намаганняў з яго боку, каб канчаткова падпарадкаваць сваёй уладзе Верхняе Падняпроўе. Праўда, гэта адбылася ў зацятай барацьбе Кіева з Полацкам, дзе перамогі перамяжоўваліся з паразамі, каварства суседнічала з годнасцю. На пачатку адносінаў сыноў Яраслава з полацкім князем Усяславам да апошняга, верагодна, адышлі тэрыторыі на правым беразе Дняпра ў раёне Оршы і Копысі. Не выключана, што гэта была плата Яраславічаў полацкаму князю за ўдзел у паходзе 1060 г. на стэпавікоў¹⁸. Прыгадваецца сітуацыя 1021 года, калі Яраслаў аддаў полацкаму князю Брачыславу Віцебск і Усвяты ўзамен за саюзніцкія адносіны¹⁹. Праўда, Орша і Копысь нядоўга знаходзіліся ва ўладаннях Полацка. Пасля паходу 1067 г. на Полацкую зямлю і палону Усяслава, Яраславічы адабралі гэтыя тэрыторыі ў Падняпроўі.

У спакойныя гады для Полацкага княства Усяслаў умацоўвае сваю ўладу і ў паўднёвых раёнах. У 50-60-е гады XI ст. заканчваецца працэс падпарадкавання Полацку паўночнай групы дрыгавічоў, альбо, як трапіна назваў іх Л. В. Аляксееў, — „менскіх дрыгавічоў”; апырэдзіўшы тым самым пранікненне ўплыву Турава, які знаходзіўся на гэты час пад уладай Кіева. На думку расійскага даследчыка, першапачаткова даніна з дрыгавічоў збіралася ў цэнтры на Менцы і адпраўлялася ў Полацк. Усё гэта патрабавала аховы і наяўнасці тут гарнізона. Зыходзячы з гэтага, у 1063-1066 гг. Усяслаў Брачыславіч пабудаваў каля ўпадзення ракі Нямігі ў Свіслач вельмі моцную крэпасць, назваўшы яе „Менск” і перасяліў сюды жыхароў цэнтры на Менцы²⁰.

Пры Усяславе Брачыславічы ўлада Полацка распаўсюдзілася на захад і на паўночны захад, у раёны рассялення літоўскіх плямёнаў. Гэта пацвярджаюць ускосныя звесткі з *Аповесці аб мінулых часах*, дзе сярод суседзяў усходніх славянаў, а пазней даннікаў, узгадваецца „Літва”²¹. Іх значна дапаўняюць даныя археалогіі і тапанімікі. У басейне ракі Бярэзіна, правага прытока Нёмана, у другой палове XI ст. узнікае добра ўмацаванае гарадзішча ў вёсцы Лоск (Валожынскі р-н), якое выконвала функцыі фарпоста Полацка ў дадатак да існуючага на востраве воз. Мядзел. Адносна блізка гарадзішча Лоск размешчаны адзін супраць аднаго тапонімы „Палачаны” і „Літва”, гэта ўскосна сведчыць аб набліжэнні межаў По-

¹⁸ М. Ермаловіч, *Старажытная Беларусь*, с. 110-111.

¹⁹ *Полное собрание русских летописей* (далей: *ПСРЛ*), т. 7, Санкт-Петербург 1856, с. 328; *ПСРЛ*, т. 9-10, Москва 1965, с. 77.

²⁰ Л. Аляксееў, „Менскія дрыгавічы” і полацкія князі, „Беларускі гістарычны часопіс”, 1996, № 4, с. 80-87

²¹ *ПВЛ*, ч. 1, с. 10, 13; Н. Łowmiański, *Geneza Ziemi Połockiej*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria 3. *Historia*. Warszawa 1968, s. 19-20.

лацкай зямлі непасрэдна да літоўскіх тэрыторый. Таксама ў другой палове XI ст. назіраецца ўмацаванне Браслаўскага Паазер'я. У дадатак да існуючых Браслава і Дрысвятаяў геаграфічна блізка да іх узводзяцца ўмацаваныя пункты Маскавічы і Рацонкі, што канчаткова замацавала паўночны захад Беларусі за Полацкам, вызначыўшы да канца XI ст. пэўны фрагмент мяжы Полацкага княства²².

Такім чынам, у перыяд незвычайна доўгага княжання Усяслава Брачыславіча ў асноўным скончыўся працэс фармавання тэрыторыі Полацкай зямлі. На гэты час яна мела агульную плошчу каля 100 тыс. кв. км і межавала на поўдні з Тураўскім княствам, якое знаходзілася пад уплывамі Кіева, на поўначы і паўночным усходзе — з Наўгародскай зямлёй, на ўсходзе — са Смаленскім княствам, на захадзе і паўночным захадзе — з літоўскімі і латышскімі народамі.

Саюзніцкія адносіны паміж Полацкам і Кіевам цягнуліся да сярэдзіны 60-х гадоў XI ст., калі Усяслаў Брачыславіч быў вымушаны іх парушыць і ўступіць у 20-гадовую канфрантацыю з сынамі і ўнукамі Яраслава. Захаваная ў летапісах інфармацыя не высвятляе нам прычыны шматгадовага канфлікту паміж полацкім князем і сынамі Яраслава. Летапісныя паведамленні на кшталт „в се же лето Всеславъ рать почаль” альбо „заратися Всеславъ сынъ Брячиславль, Полочъске, и зая Новъгородъ” для большасці даследчыкаў сталі падставай бачыць у асобе полацкага князя галоўную прычыну міжусобных войнаў другой паловы XI ст. (С. Салаўёў, М. Грушэўскі, Л. Аляксеяў, Э. Загарульскі, Ю. Заяц). Аднак больш грунтоўны аналіз унутранай палітыкі сыноў Яраслава пасля яго смерці дазваляе зрабіць супрацьлеглыя назіранні і высновы.

Пасля смерці ў 1054 г. кіеўскага князя Яраслава вядучай палітычнай сілай на Русі стаў саюз трох яго старэйшых сыноў — Ізяслава, Святаслава і Усевалада. Згодна заповіту свайго бацькі першы атрымаў Кіеў, што рабіла яго фармальна вядучай асобай у гэтым саюзе. Святаполку дастаўся Чарнігаў, а Усеваладу — Пераяслаўль. Два малодшыя сыны атрымалі ад Яраслава ва ўладанні Уладзімір-Валынскі (Ігар) і Смаленск (Вячаслаў). Як бачым, Полацк не з'яўляўся часткай „імперыі” Яраслава Уладзіміравіча. У 1044 г. пасля смерці Брачыслава Ізяславіча Полацкае княства не было праглынутае ўладаннямі Яраслава, а перайшло як спадчыннае сыну Усяславу. Таму Полацк не ўзгадваецца ў тэстамэнце Ярас-

²² Л. В. Дучиц, *Северо-западное порубежье Полоцкого княжества*, [в:] *Древнерусское государство и славяне*, Минск 1983, с. 40-42; Г. Семянчук, *Фармаванне тэрыторыі Полацкай зямлі ў IX-XI стст. (этапы, агульнае, асаблівасці)*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza do współczesność*, Toruń 1996, s. 48-49; mapa 3.

лава і не ўваходзіць у лічбу тэрыторыяў, якімі валодалі альбо на якія прэтэндавалі Яраславічы.

Галоўнай мэтай унутранай палітыкі трыумвірата старэйшых сыноў Яраслава было ўмацаванне і пашырэнне кіеўскай улады на землях Усходняй Еўропы, падобнай да той, якую праводзіў іх дзед Уладзімір і бацька ў канцы X — першай палове XI стст²³. Калі ў 1057 г. памёр смаленскі князь Вячаслаў, то браты сваёй воляй, у парушэнне лесвічнага прынцыпу ўлады „посадиша Игоря Смолинське, изъ Володимеря выведше”²⁴. Пры гэтым Валынё нікому не перадавалася, а, відавочна, засталася пад кіраваннем трыумвірата старэйшых Яраславічаў. Дадзенае меркаванне пацвярджаецца падзеямі, якія надшылі пасля смерці Ігара ў 1060 г. Ані Смаленск, ані які-небудзь іншы горад не дасталіся сыну апошняга Давіду, а „разделиша Смоленскъ себе на три части”²⁵. У сярэдзіне 60-х гадоў XI ст. назіраецца барацьба за Тмутаракань паміж Расціславам Уладзіміравічам, унукам Яраслава, і Святаславам Чарнігаўскім, прадстаўніком трыумвірата. У 1066 г. Расціслаў памірае, атручаны грэкамі. Пад уладай Кіева ў той час знаходзілася і тэрыторыя Галіцкай зямлі, бо ў 1097 г. перад пачаткам вайны Святаполка Ізяславіча з Расціславічамі Валадаром і Васількам за Пярэмышль і Церабоўль, першы казаў, што „се есть волость отца моего и брата”²⁶. Непасрэдна Кіеву ў гэты час падпарадкоўваўся і Ноўгарад, у якім больш за сто гадоў сядзелі альбо самі кіеўскія князі, альбо іх дзеці. Ноўгарад не ўзгадваецца ў та-стаменце Яраслава, што сведчыць аб аўтаматычным уключэнні яго ва ўладанні Ізяслава Кіеўскага; у ім княжыў яго сын Мсціслаў.

Натуральна, што ў такой палітычнай сітуацыі раней альбо пазней Яраславічы мусілі звярнуць сваю ўвагу на Полацк, які вылучаўся сваёй самастойнасцю сярод іншых княстваў на тэрыторыі Усходняй Еўропы. Больш таго, полацкі князь Усяслаў Брачыславіч для Яраславічаў быў чужынцам з пункту гледжання ўнутрыкняскіх адносінаў. Так, ён належаў да ліку сваякоў, аднак не з’яўляўся нашчадкам Яраслава. Таму Усяслаў не ўкладаўся ў схему сваяцкіх адносінаў, выпрацаваную паўднёварускімі князямі і прапагандыстамі іх імперскай ідэалогіі.

Ужо пасля сумеснага паходу старэйшых Яраславічаў з Усяславам на торкаў у 1060 г., кіеўскі князь Ізяслаў разам з наўгародцамі

²³ Л. Е. Пресняков, *Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь*, Москва 1993, с. 389-390.

²⁴ *ПВЛ*, ч. 1, с. 109.

²⁵ *ПВЛ*, ч. 1, с. 109; *ПСРЛ*, т. XV, с. 153; Л. В. Алексеев, *Смоленская земля в IX-XIII вв. Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии*, Москва 1980, с. 195.

²⁶ *ПВЛ*, ч. 1, с. 178.

выправіўся на сасолаў — народ, які пражываў у паўднёва заходняй Эстоніі, — і абклаў іх данінай²⁷. Сасолы былі бліжэйшымі суседзямі ліваў, якія ў гэты час былі даннікамі Полацку. Распаўсюджванне кіеўска-наўгародскай ўлады на гэты прыбалтыйска-фінскі народ было ўспрынята ў Полацку як пагроза ягонаму кантролю над заходнедзвінскай гандлёвай камунікацыяй і падпарадкаванымі яму тэрыторыямі ліваў, куронаў, земгалаў. У той жа час Яраславічы ўзмацнілі свае пазіцыі на шляху „з вараг у грэкі”, усталяваўшы кандамініум у Смаленскай зямлі. А гэта стварала небяспеку ўсходнім рубяжам Полацкага княства.

Менавіта ўзмацненне пазіцыі Яраславічаў у раёне паўночных і ўсходніх межаў Полацкага княства, а таксама ў Ніжнім Падзвінні, у раёне заходнедзвінскай камунікацыі, якая ад пачатку існавання знаходзілася пад яго кантролем, з’явілася галоўнай прычынай канфрантацыі Усяслава з кланам Яраславічаў²⁸. Гэтая барацьба полацкага князя з Яраславічамі падзяляецца на два этапы: першы — 1065-1071 гг. і другі — 1077-1085 гг. На першым актыўнейшым быў Усяслаў Брачыславіч. У 1065 г. ён нападае на Пскоў: „Всеслав рать почал”²⁹, а зімою 1066-1067 гг. полацкі князь Усяслаў напаў на Ноўгарад: „Приде Всеславъ и възя Новгородъ, съ женами и съ детми; и колоколы съима у святыя Софие. О, велика бяше беда въ час тыи; и понекадила съима”³⁰. Як бачым Усяслаў прайшоўся агнём і мячом па горадзе і абрабаваў святыню — Сафійскі сабор. Дадзены ўчынак полацкага князя сведчыць аб тым, што ён наважыўся на сур’ёзны канфлікт з Яраславічамі. Гэта было ўжо больш чым дробны лакальны міжкняскі канфлікт. На думку англійскіх гісторыкаў С. Франкліна і Д. Шэпарда, у дзеяннях Усяслава заўважаецца спроба нейтралізацыі Ноўгарада, яго падпарадкавання Полацку, што дазваляла ўзмацніць кантроль над Балтыйскім узбярэжжам. Больш таго, наўгародскі паход Усяслава распачаў цэлы ланцуг падзей, якія скончыліся найбуйнейшым за паўстагоддзя палітычным крызісам на Русі³¹. Перыпетыі гэтай барацьбы вартыя асобнага даследавання. Адзначым толькі, што Усяславу супрацьстаялі аб’ядна-

²⁷ *Новгородская летопись старшего и младшего извода* (далей: *НЛЛ*), Москва — Ленинград 1950, с. 183.

²⁸ А. Н. Насонов, „Русская земля”..., с. 81-87; А. Б. Головкин, *Западные земли Руси и объединительная политика Киевского государства в X — первой трети XII веков*, [в:] *Киев и Западные земли Руси в IX-XIII вв.*, Минск 1982, с. 34-35; J. Powierski, *Krzyzys rzqdów...*, s. 11-15.

²⁹ *ПВЛ*, ч. 1, с. 110; *Псковские летописи*, ч. 1, Москва — Ленинград 1941, с. 18.

³⁰ *НЛЛ*, с. 17, 184; J. Powierski, *Krzyzys rzqdów...*, s. 53.

³¹ С. Франклин, Д. Шепард, *Начало Руси. 750-1200*, Санкт-Петербург 2000, с. 362, 364.

няя сілы большасці Яраславічаў, а ён выкарыстоўваў толькі свае палачанскія магчымасці, а таксама суседніх балцкіх і прыбалтыйска-фінскіх народаў.

Адказ Яраславічаў быў хуткім і жорсткім. Браты, аб'яднаўшы свае войскі, вырушылі ў кірунку паўднёва-заходніх межаў Полацкай зямлі. „И придоша ко Меньску, и меняне затворишася в граде. Си же братья взяша Менескъ, и исекоша муже, а жены и дети вдаша на щиты, и поидоша к Немизе, и Всеславъ поиде противу. И совокупишася обои на Немизе, месяца марта въ 3 день; и бяше снегъ великъ, и поидоша противу себе. И бысть сеча зля, и мнози падоша, и одолеша Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ, Всеславъ же бежа”³². Непасрэдна бітва на Нямізе скончылася перамогай паўднёварускіх князёў, аднак пагроза з боку Усяслава не была ліквідавана. Праз чатыры месяцы, 10 ліпеня 1067 г., Яраславічы запрасілі полацкага князя на перамовы з мэтай заключыць перамір'е, пры гэтым „целовавше крестъ честный къ Всеславу, рекше ему: „Приди к намъ, яко не сотворимъ ти зла”. Он же надеявъся целованью креста, перееха в лоды чересь Днепръ. Изяславу же в шатерьъ предъидушю, и тако яшя Всеслава на Рши у Смолиньска, преступивше крестъ. Изяславъ же приведе Всеслава Киеву, всади и в порубъ съ двема сынома”³³.

Пад наступным 1068 г. у *Аповесці аб мінулых часах* змешчана інфармацыя аб нападзе на Рускую зямлю полаўцаў. Трое Яраславічаў спаткалі іх над ракой Альтай, у Пераяслаўскай зямлі Усевалада. Аднак прайграўшы адышлі: Ізяслаў з Усеваладам да Кіева, а Святаполк да Чарнігава. Кіёўляне пажадалі ад князей і ваяводы Каснячкі зброі і коней, каб выступіць супраць полаўцаў. Адмова іхнім жаданням спрычынілася да таго, што кіёўскія людзі (хутчэй за ўсё з намовы купцоў з полацкага двара ў Кіеве) вызвалілі з поруба Усяслава і абвясцілі яго сваім князем. Ізяслаў уцёк з Кіева да Польшчы па дапамогу. Летапісец скаментаваў гэта ўсё як „божую кару” за вераломства Яраславічаў, дадаючы пры гэтым, што Усяслаў сядзеў на кіёўскім троне 7 месяцаў³⁴. Як бачым, кіёўскі перыяд жыцця Усяслава быў кароткім і не адлюстраваны ў летапісах.

Наступныя падзеі паказалі, што кіёўскі княскі трон быў навізаны Усяславу сілай абставінаў, а не ўласным жаданнем. У яго не было імкнення княжыць у Кіеве і ён не меў неабходнай падтрымкі сярод насельніцтва Кіёўскай зямлі. Таму Усяслаў не надта жадаў аба-

³² *ПВЛ*, ч. 1, с. 112.

³³ Там жа.

³⁴ *ПВЛ*, ч. 1, с. 112-115. Падрабязны аналіз Кіёўскіх падзеяў 1068 г. зроблены Ігарам Фраянавым (*Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы*, Москва — Санкт-Петербург 1995, с. 173-195).

раняць горад у 1068 г. ад польска-рускага войска на чале з Ізяславам і Баляславам Смелым. Ноччу полацкі князь пакідае кіеўскае войска і вяртаецца дадому на Полаччыну.

У 1069 г. Усяслаў Брачыславіч, не без дапамогі польскіх войскаў, быў выгнаны з Полацка і на беларускіх землях была ўсталявана акупачынная ўлада сыноў Ізяслава Яраславіча і польскай князеўны Гертруды, дачкі Мешка II, цёткі Баляслава II Смелага. „В лето 6577 (1069 г.). (...) и седе Изяславъ на столе своемъ, месяца мая въ 2 день. И распуща ляхы на покормъ, и избиваху ляхы отай; и възвратися в ляхы Болеславъ, в землю свою. Изяславъ же (...) прогна Всеслава ис Полотъска, посади сына своего Мъстислава Полотеске; он же вскоре умре ту. И посади в него место брата его Святополка, Всеславу же бежавшю”³⁵. Верагодна, полацкі князь не меў дастаткова сілаў, каб пазмагацца за родны горад, і ён быў вымушаны падацца на эміграцыю, да прыбылых іскіх і фінскіх народаў.

Ужо восенню 1069 г. Усяслаў Брачыславіч апынуўся пад сценамі Ноўгарада на чале фінскага племені водзь. „Въ то же лето, осень, месяца октября въ 23, на святого Якова брата господня, въ пятничи, въ час 6 дни, опять приде Всеслав къ Новугороду; новгородци же поставиша пълкъ противу ихъ, у Зверинця на Къземли; и пособи богъ Глебу князю съ новгородци. О, велика бяше сеця Вожиномъ и паде ихъ бещисленое число; а самого князя отпустиша бога деля”³⁶. Паход быў няўдалы. Горш падрыхтаванае і ўзброенае войска водзі панесла паразу, а князь Усяслаў трапіў у палон. Летапіснае паведамленне ставіць перад даследчыкамі шэраг пытанняў. Чаму Усяслаў апынуўся на чале войска паганскага племяні водзь? Чаму наўгародцы адпусцілі полацкага князя з Богам, а не адпомсцілі за жорсткі напад у 1066 г.? Верагодна, энергічная натура полацкага князя не магла бяздзейнічаць. Выгнанне з Полацка супала з супрацьстаяннем фіна-вугорскіх народаў каланізацыйнай палітыцы Ноўгарада. І Усяслаў Брачыславіч, як вопытны ваяр, не адмовіўся ад кіравання сабраным войскам водзі. Больш складаным з’яўляецца адказ на другое пытанне. Са шматлікіх версій, найбольш пераканаўчай бачыцца думка аб пэўнай дамове паміж Ноўгарадам Вялікім, а канкрэтней наўгародскім вечам, і полацкім князем Усяславам³⁷. Магчыма, абяцанне не нападаць на Наўгародскую зямлю стала падставай дамовы і вызвалення Усяслава з палону. І праўда, да сярэдзіны XII ст. летапісы не паведамляюць нам аб полацкіх выправах на паўночна-ўсходняга суседа.

³⁵ ПВД, ч. 1, с. 116.

³⁶ НЛЛ, с. 17.

³⁷ М. Клімаў, *Полацкае княства...*, с. 162.

На два гады, з 1069 па 1071, Усяслаў знікае са старонак летапісаў. Недзе сярод прыбалтыйскіх народаў, адносна недалёка ад Радзімы, ён назапашваў вайсковыя сілы, каб вярнуцца ў родны Полацк. Гэты шчаслівы момант наступіў у 1071 г. „В се же лето выгна Всеславъ Святополка ис Полотъска”³⁸. Першым мерапрыемствам Усяслава пасля вяртання ў Полацк была спроба вярнуць паўднёвыя тэрыторыі свайго княства, аднавіць і ўзмацніць полацка-кіеўскую мяжу. Бо падчас кіеўскай акупацыі Полацкага княства ў 1069 г. Ізяслаў Яраславіч перадаў свайму трэцяму сыну Яраполку Валынь, да якой былі далучаны Тураўская зямля і полацкі Мінск. Менавіта гэта падштурхнула Усяслава ў 1071 г. на выступленне супраць Яраполка. Праўда, паход атрымаўся няўдалым. Пад Галацічаскам (на паўднёвы ўсход ад Мінска) полацкі князь быў пераможаны Яраполкам³⁹. Пасля гэтага для Полацкай зямлі наступіў сямігадовы спакойны перыяд. У гэты час поруч з Ізяслаўлем, гарадзішчам на Менцы і крэпасцю на Нямізе ўзводзяцца яшчэ два вайскова-адміністрацыйныя цэнтры Полацкай зямлі — Лагойск і Свіслач на аднайменнай рацэ, пры яе ўпадзенні ў Бярэзіну, прыток Дняпра.

Пасля ўсталявання ў Полацку Усяслаў Брачыславіч не адкідаў магчымасці наладжвання адпаведных дыпламатычных кантактаў з кіеўскім князем Ізяславам Яраславічам. На гэта ўскосна ўказваюць словы, прыпісаныя летапісцам Святаславу Яраславічу пад 1073 г.: „Святослав же бе начало выгнанию братню, желая большее власти; Всеволода бо прелести, глаголя, яко „Изяславъ сватится со Всеславомъ, мысля на наю; да аще его не вариве, имать на прогнати”⁴⁰. Полацка-кіеўскі саюз скончыўся няўдала перш за ўсё для Ізяслава. У тым жа 1073 г. браты выгнали яго з Кіева, і вялікім князем стаў Святаслаў Яраславіч Чарнігаўскі. Ізноў на чатыры гады Полацкае княства знікае са старонак кіеўскага і наўгародскага летапісаў.

Сітуацыя кардынальна змяняецца на другім этапе (1077-1085 гг.) супрацьстаяння Полацкай зямлі на чале з Усяславам Кіеву. Пасля смерці ў 1076 г. Святаслава Яраславіча на першы план выходзіць яго малодшы брат Усевалад, які быў вялікім кіеўскім князем у 1077, 1078-1093 гг. Менавіта ён і яго сын Уладзімір Манамах былі ініцыятарамі новага абвастрэння адносінаў з Полацкам. Падпарадкаваць апошні Кіеву, за кошт яго пашырыць свае тэрыторыі, а калі не, дык разбурыць і аслабіць Полацкую зямлю і яе князя, — вось мэты іхняе імперскае палітыкі. Летам 1077 г. Усевалад разам з Уладзімірам Манамахам здзяйсняюць паход на Полацк; зімою 1077-

³⁸ ПВД, ч. 1, с. 116.

³⁹ Там жа; J. Powierski, *Kryzys rządu...*, s. 53.

⁴⁰ ПВД, ч. 1, с. 121-122.

1078 г. — новы паход Манамаха разам з наўгародскім князем Святаполкам Ізяславічам на Полацкую зямлю, у гэты раз Яраславічы ўпершыню выкарысталі ў міжусобнай барацьбе агульнаславянскіх ворагаў — полаўцаў; у 1078 г. — нападзенне Усяслава на Смаленск і адказ Кіева, падчас якога былі знішчаны тэрыторыі Полаччыны ад Лукомля да Лагойска і ад Лагойска да Друцка; і нарэшце, 1085 г. — поўнае знішчэнне Уладзімірам Манамахам Мінска: „И на ту осень идохом с черниговцы, и с половцы, с четеевичи к Менску; изъезахом город не оставихом у него ни челядина, ни скотины”⁴¹.

А што Усяслаў? Па магчымасці ён бароніць сваю зямлю, часам атакуе суседнія варожыя тэрыторыі, як у 1078 г. Смаленск. Але больш увагі полацкі князь надаваў унутранаму ўпарадкаванню сваёй дзяржавы: адбудаваў знішчаных гарадоў, умацаваў уладу над падпарадкаванымі суседнімі балцкімі і фінскімі народамі і знешніх межаў сваёй краіны. Шмат увагі Усяслаў надаваў выхаванню сваіх сыноў, а было іх у яго шасцёра: Давыд, Барыс-Рагвалод, Глеб, Раман, Расціслаў і Святаслаў-Георгі⁴².

Пры Усяславе Брачыславічу Полацкая зямля канчаткова пераўтварылася ў самастойную раннесярэднявечную дзяржаву, якая характарызавалася наяўнасцю ўсіх неабходных атрыбутаў і палітычных інструментаў: стабільнай тэрыторыі, вышэйшай улады ў асобе князя, уласнай дынастычнай лініі, апаратаў прымусу і ідэалогіі, рэлігійнай арганізацыі і ўзброеных сіл. Гэта ўсё дазваляла полацкаму князю часта праводзіць незалежную ад якога-небудзь цэнтра знешнюю і ўнутраную палітыку. Частыя і зацятыя ваенныя сутыкненні з суседзямі сведчылі аб магутным эканамічным і ваенным патэнцыяле гэтай дзяржавы. Усяслаў Брачыславіч не пажадаў удзельнічаць у княжацкім з’ездзе Яраславічаў, які адбыўся ў лістападзе 1097 г. у Любечы, і на якім Яраславічы канчаткова прызналі фактычны падзел Рускай зямлі і замацавалі будучы прынцып уладарання „каждо да держитъ отчину свою”⁴³. Полацкаму князю, у адозненні ад іншых, не было неабходнасці што-небудзь дзяліць альбо з кім-небудзь дзяліцца.

Смерць Усяслава Брачыславіча ў 1101 г. прынесла палёгку варожым Полацку сілам — нашчадкам Яраслава, якія панавалі ў суседніх з ім княствах і Ноўгарадзе. Полацкая зямля, падзеленая па-

⁴¹ Там жа, с. 159, 160; *ПСРЛ*, т. 1, 1962, стлб. 247, 248; А. Б. Головко, *Западные земли Руси...*, с. 36-38; Ю. А. Заяц, *Полоцкий князь Всеслав...*, с. 107-109; Э. М. Загорульский, *Возникновение Минска*, Мінск 1982, с.14-18.

⁴² Э. М. Загорульский, *Генеалогия полоцких князей Изяславичей*, Мінск 1994, с. 6-11.

⁴³ *ПВЛ*, ч. 1, с. 170-171.

між сынамі Усяслава на ўдзелы, уяўляла ўжо меншую пагрозу для Кіева і Ноўгарада. А канчаткова полацкая пагроза знікла ў перыяд ад захопу Уладзімірам Манамахам Глеба Усяславіча Менскага і яго смерці ў 1119 г. да высылкі часткі полацкіх князёў у 1129 г. у Візантыю Мсціславам Уладзіміравічам.

Ліквідаваўшы Полацк як канкурэнта на палітычнай карце Усходняй Еўропы, нашчадкі Яраслава не змаглі вынішчыць вобраз Усяслава Брачыславіча з памяці кіяўлянаў і наўгародцаў. Яшчэ ў 1147 г. падчас бунту ў Кіеве супраць князя Усевалада Алегавіча Чарнігаўскага: „Кияне же рекоша рад оже ны Богъ тебе избавиль от великия лъсти братю нашу идемъ по тобе и с детми акоже хошеши. И реч единъ человекъ по князи своемъ: рад идемъ, но первое о семь промыслимы акоже и преж створиша при Изяславе Ярославиче высекше Всеслава ис пороуба злии они и поставили князя себе и много зла быс про то градуо нашему”⁴⁴. У 1178 г. летапісец тлумачыць паход Мсціслава Расціславіча з наўгародцамі на Полацк на князя Усяслава тым, што „ходиль бо быше дедъ его на Новъгородъ и взялъ ерусалимъ церковныи и сосоуды слоужебные и погостъ одинъ завель”⁴⁵.

Адзначаная намі на пачатку артыкула супярэчлівасць ацэнак учынкаў і дзейнасці полацкага князя Усяслава сярод сучаснікаў, зафіксаваная ў крыніцах, захавалася і нават замацавалася ў сучаснай гістарыяграфіі. З пункту гледжання існавання адзінай „Старажытнай Русі”, Усяслаў — сепаратыст і небяспечная асоба, якая выступае з мэтай зламаць усталяваную сацыяльна-палітычную і гаспадарчую сістэмы гэтай дзяржавы і пашырыць свае тэрыторыі коштам захопу новых земляў у суседзяў. Такімі ж сепаратыстамі ў другой палове XI ст. выглядаюць Расціслаў Уладзіміравіч, унук Яраслава Мудрага, наўгародскі, а пазней тмутараканьскі князь; пасля смерці кіеўскага князя Святаслава Яраславіча ў 1076 г. — яго дзеці Раман і Алег; смаленскі князь Барыс, сын Вячаслава Яраславіча; сын Ізяслава — Яраполк, валынскі князь; Расціславічы — Васілька і Валадар. Аднак з пазіцыі палачанаў, насельніцтва Полацкай зямлі, Усяслаў Брачыславіч быў адзіным гарантам іх самастойнасці і абаронцам ад ворагаў. Як пазней, у XII ст., былі Святаславічы для чарнігаўцаў, Юры Даўгарукі і яго нашчадкі для ўладзімірцаў і суздальцаў, а Расціслаў Мсціслававіч для Смаленскага княства.

⁴⁴ ПСРЛ, т. 2, Москва 1962, стлб. 349.

⁴⁵ Там жа, стлб. 608.

Streszczenie

Kniaź Usiasław Bracysławowicz Czarodziej był jedną z najbarwniejszych postaci życia politycznego średniowiecznej Białorusi. Jako jedyny z książąt połockich rządził Kijowem. Podstępem pojmany przez potomków Jarosława Mądrego i osadzony w kijowskim lochu zdołał kilka miesięcy później przejąć władzę w tym mieście. Czarodziej miał za sobą czarną legendę w piśmiennictwie ruskim. Prawdopodobnie władzę przejął w 1044 r. W pierwszym okresie panowania zajmował się głównie porządkowaniem spraw wewnętrznych. W latach 50. XI w. zbudowany został m.in. słynny sobór św. Zofii. W latach 60. książę Usiasław rozpoczął wielką rywalizację z synami Jarosława kijowskiego. Wojny prowadzone w latach 1065-1071 toczyły się ze zmiennym szczęściem. W okresie tym książę połocki zdobył Nowogród Wielki, przegrał bitwę nad Niemigą, był więziony w Kijowie, następnie 7 miesięcy rządził w tym mieście, a Połock znajdował się pod okupacją Jarosławowiczów wspomaganą przez Bolesława Śmiałego. Wojny toczony z Kijowem u schyłku lat 70. spowodowały znaczne zniszczenia w państwie połockim i osłabienie jego potencjału.